

A TUDOMÁNY ÚJJÁÉPÍTÉSE, 1945–1950*

Tanulmányunk Magyarország hat évét idézi. Az újrakezdés időszakát, amikor a háború és a szélsőjobboldal zsákcújából kiérve az ország rátérhetett a nemzeti függetlenség és a demokratikus társadalomfejlődés kijelölt modernizációs pályára; az újraértelmezés korát, amikor a keresztény-úri világrendet – mentálisan máig nem restaurálhatóan – kikezdte a társadalom alatti rétegek integrálása. A hatéves periódus végén bekövetkező második hatalomátvétel azonban a függőség és a kiszolgáltatottság mellékútjára, az iparosítás álarca mögé rejtőző gazdasági autarkia kényszerpályájára vitt; mindeközben olyan viselkedési és mentalitási modelleket kínált, amelyekben a teljesítményelv, a személyi autonómia, vagy éppen az önérvényesítés alapelvei helyett a társadalmi hatékonyság lett az értékmérő.

Az 1945 utáni gazdasági és kulturális tökefelhalmozási folyamat korábban elképzelhetetlen mértékben hozta mozgásba a társadalmat, a mobilizációs lehetőségek és kényszerek pedig mindenütt kitermelték a homo novusok népes és sokszínű hadát. A polgári és az úri értelmiség eddig stabil konstellációját kikezdték az *új honfoglalók*: az eladdig stigmatizált baloldali és/vagy zsidó értelmiség, valamint a korábban szimbolikus tőkével nem rendelkezők, a szociálisan peremre szorítottak. Rájuk szerveződve gyorsult fel vizsgálati periódusunk második felétől, 1948-tól az az értelmiségi káderpolitika, amely szelekciós – nem ritkán: kontraszelekciós – elveiben a funkcióhoz kötött lojalitást vette alapmértékül. Az értelmiségi vezető pozíciókban ettől kezdve állandósult az a cirkuláció, amely megakadályozta az aroni értelemben vett *egységes elit* kialakulását, ráadásul szinte automatikusan, önmagát belső kontrollként működtetve szűrte ki az újonnan megfogalmazott normák megsértőit.

Tanulmányunkban azokat az értelmiségképző szempontokat keressük, amelyek az 1945 és 1950 közötti időszakban meghatározó erővel jelölték ki az intellektuális kulcspozíciók betöltésének feltételeit. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy leírhatóak-e azok a normák, azok a szabály-inflálódások, azok az – adott esetben a tudós-szerep és a politikus-szerep egymásba éréseben nyomon követhető – értékeveredések, amelyek legitimációs erőkként szolgáltak bizonyos értelmiségi pozíciókat elfoglalók számára.

* A tanulmány a hasonló című OTKA-kutatás alapján készült.

Abból a klasszikusnak tekinthető definícióból kiindulva, mely szerint a (beosztottak számában mérhető) hatalom, (az intézményi, politikai döntéshozatali jogkörök meghatározta) presztízs és a jövedelem együttes mértéke *teszi* az elitet, két tudományos pozíciót vettünk alapul: az egyetemi tanárságot és az akadémiai tagságot. Alaphipotézisünk szerint az 1945 és 1950 közötti periódusban egyetemi nyilvános rendes és rendkívüli tanárrá kinevezettek¹, valamint a Magyar Tudományos Akadémia rendes, levelező és tiszteleti/tanácskozó tagjává megválasztottak nyomon követése rávilágíthat arra, hogy az 1945 utáni hat évben miféle értékpreferenciák mentén szerveződött *újja* a tudományos elit. Figyelmünk teljeskörűen kiterjedt mindazokra, akik a két dimenzió valamelyikének (vagy éppen mindkettőnek) megfeleltek az adott időszakban.² Végző elemzésünk alapjául az a 188 elittag szolgált, akiknek legalább szakmai karrierjét sikerült kellően feltárni.³

Tanulmányunk első részében a levéltári, könyvészeti adatok segítségével rekonstruált életutak alapján bemutatjuk a szereplőket. A második és harmadik részben a korszakot jellemző tudományos elitkarrier főbb jellegzetességeit ismertetjük – előbb az elitbe kerülés, majd az elitből való kényszerű távozás legitimációs stratégiáit követjük nyomon. A tanulmány negyedik részében a mintatagjainkról készült nekrológok tartalomelemzésekor kapott eredményeinket ismertetjük. Ennek során előbb tipizáljuk a méltatásokat, majd megkíséreljük feltárni azt, hogy milyen összefüggések rejlenek az elittagok valódi életútja és a haláluk/temetésük pillanatában róluk mutatott kép között. A dolgozatot a legpregnansabb nekrológok mögött meghúzódó életutak statisztikai összességével zárjuk.

Mielőtt erre rátérnénk, hangsúlyozni kívánjuk, hogy nem célunk az 1945 és 1950 közötti periódus tudományos gárdájának általános vizsgálata. Csak a második világháborút követő és az ún. ötvenes éveket *bevezető* hatéves időszak *alatt* egyetemi és akadémiai pozícióba kerülteket tekintettük vizsgálati egységnek, s vizsgálódásunkból kirekesztettük azokat, akik már 1945 előtt is pozicionáltak voltak – akár az elit tagjai maradtak, akár távozni kényszerültek a vizsgált periódus idején. Minket a homo novusok szakmai-politikai előélete, az 1945 utáni tudóspozíciók önreprodukciós technikái és a rájuk szerveződő korabeli szerepelvárások érdekelnek, azaz a *tudomány újjáépítésének kora*.

„Tudósok a tudományért – Tudomány a tudósokért”⁴ 1945 és 1950 között a tudományos elit tagjai közé emeltek általános jellemzése

A primer adatok – családi háttér, házasodási trendek, szakmai és közéleti társaságokbeli tagság stb. – kigyűjtése igen gyér számú és meglehetősen felszínes eredményeket produkált. Emiatt a mintatagok családi hátterére vonatkozóan csak közhelyszerű megállapításokat tehetünk: az egyetemi és/vagy akadémiai pozíciókba 1945–1946-ban jutottak között kifejezetten alulreprezentáltak a paraszt- és a munkásszármazásúak, míg 1947-től kezdve, kisebb ingadozásokkal, átlagon felül kerülnek az elitbe az ilyen családból származók. 1947-ig még szép számmal képviseltetik magukat az önálló foglalkozású, illetve értelmiségi családok leszármazottai a frissiben kialakított tudományos elit körében, hogy aztán a periódus második felére kifejezetten kis arányszámot mutassanak. (A mintatagok fele esetében az apára vonatkozó adatok hiányzanak.)

Az 1945 és 1950 között tudományos elitpozícióba emeltek iskolai végzettség szerinti százalékos megoszlása a következő képet mutatja:

orvosi diploma	25
mérnökdiploma	24
bölcsészdiploma	24
természettudós diploma	14
jogászdiploma	9
nincs diplomája	3
hittudományi diploma	1

Tehát az új elit főleg orvosokból, mérnökökből és bölcsészekből állt – elsősorban az egyetemek megüresedett tanszékeit kellett betölteni ezen tudományágak képviselőivel. Az előző politikai rendszerrel szembeni éles váltást mutatja az, hogy a Horthy-korszakban magas szakmai presztízsű jogászok már 1945-től meglehetősen alulreprezentáltak. Szembetűnő az is, hogy a tudós-elit négy tagja egyáltalán nem végzett egyetemet. Esetükben a politikai megbízhatóság minden más szempontot relativizáló prioritásáról lehetett szó.

Az elit-szerveződés legitimációs erőit tekintve a vizsgált periódust jelentő hat év során a 188 elittag közül 31 akadémiai pozícióban van, 100 egyetemi tanár, 57 pedig bipozicionált: egyetemi tanári kinevezést szerez, és akadémiai taggá is megválasztják a hat év során.

A mintatagok megoszlása elitpozíció és szakterület szerint (százalékban):

	egyetemi tanár	akadémikus	mindkettő
orvos	67	6	27
jogász	65	12	23
műszaki	67	13	20
bölcsész	38	36	26
természettudós	27	8	65

A egyetlen hittudományi végzettségű mintatag egyetemi tanárként lesz a minta tagja. A diplomával nem rendelkezők közül ketten akadémikusok, ketten pedig bipozicionális mintatagok.

A fenti adatok azt tanúsítják, hogy az orvosi, a jogi és a műszaki szakterület képviselői esetében az *új elit* kialakítása az oktatási feladattal, elsősorban a szakember-utánpótlás kinevelésével megbízott intézmények tanári hierarchiájának cseréjét-bővítését jelentette. A humán tudományok elitjének új tagokkal való *feltöltésére* mind akadémikusokat, mind egyetemi tanárokat igénybe vettek. Ennek, valamint az *új természettudományi elit bipozicionáliságának* magyarázata – az alább részletesen taglalt – *szerves tudományos karrierépítésben* rejlik.

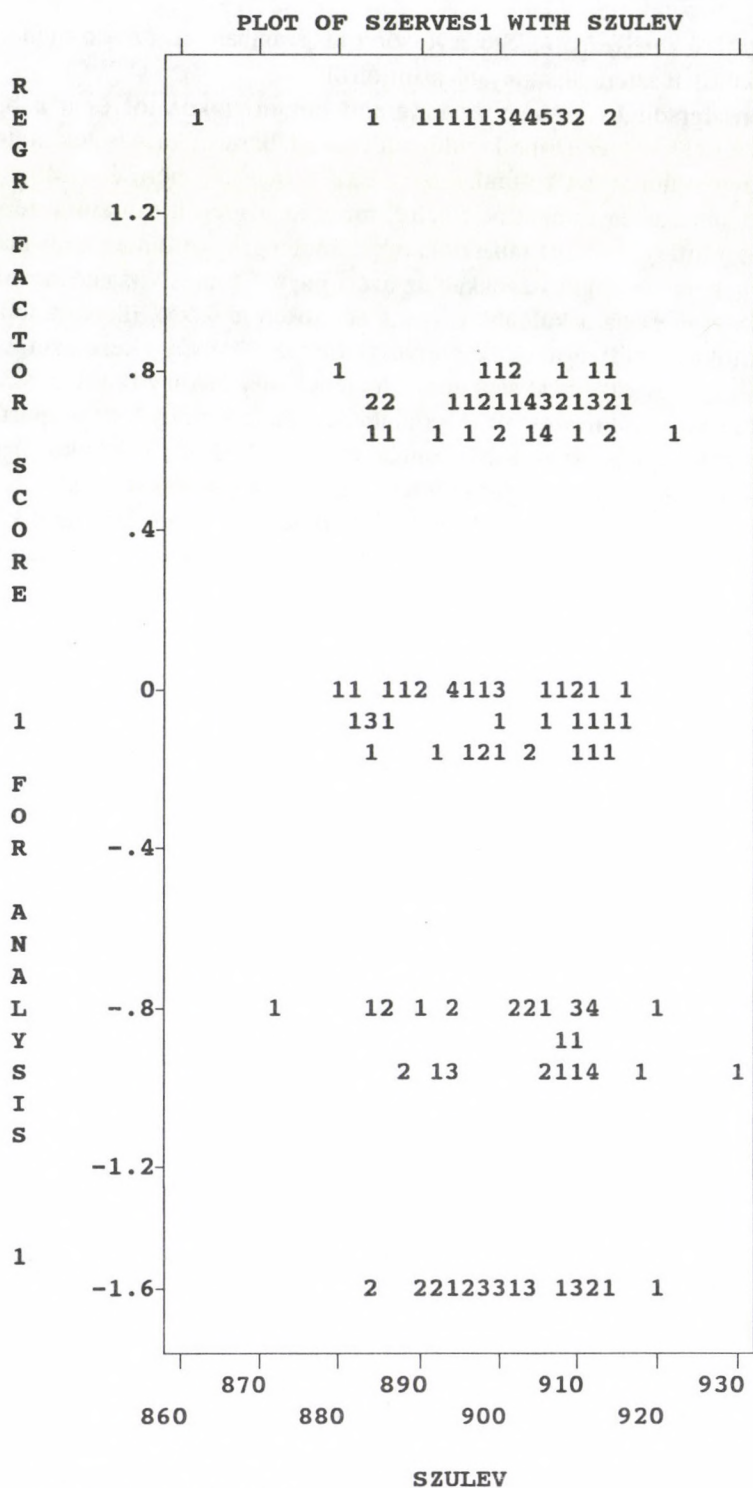
A szerves tudományos karrierépítés fontos paramétere a tudományos elittaggá válók tudományos előélete. Ennek egyik összetevője a posztgraduális képzés, a másik pedig a tudományos fokozat. A belföldi ösztöndíj egyáltalán nem volt jellemző az elittagokra (összesen tízen jutottak az egyetem befejezése után Magyarországon továbbképzési-kutatási lehetőséghez). A vizsgált elit egyharmad része azonban részt vett valamilyen külföldi posztgraduális képzésben (majdnem 70 mintatag). A tudományos fokozatokat tekintve 41 elittag semmilyen tudományos minősítést nem szerzett 1945 előtt, 94 fő pedig egyetemi doktori diploma birtokában lett elittag.⁵

A *tudományos előélet* úgyszintén fontos indikátora az egyetemi magántanári cím megszerzése. Ennek birtokában ugyanis egyetemi tanítási joghoz juthatott az is, aki egyébként nem az egyetemen dolgozott. A vizsgált elittagok közül 96 habilitált, 78 a háború előtt, 18 pedig az 1945-öt követő 4 évben. Az elitbe válogatás szempontjai között – úgy véltük – jelentőséget kaphatott a foglalkozás (a munkahely és a beosztás) is. A tudományos előélet harmadik fontos jelzőszáma az elitbe kerülés előtti foglalkozás. Az általunk vizsgált tudós-elit rekrutációs bázisát több mint egyharmad részben a hatalmi-gazdasági-tudományos szférákban már tudományos elittaggá választásuk előtt is kiemelt posztokat értek alkották. Egyharmad-egyharmad részük gazdasági és politikai vezető volt, a többiek a kutatói és az oktatási szférában töltötték be vezető posztot. A vezetői szféra elsősorban az orvosegyetemek, majd ennél sokkal kevésbé a műszaki és a jogtudományi egyetemek számára jelentett rekrutációs bázist. Az orvosok a kórházak és az egészségügyi kutatóintézetek éléről, a jogászok a politikai-közeleti vezetőszerpet betöltők közül, a műszakiak pedig a termelésből kerültek a tudományos elit tagjai közé. A bölcsészettudományos és a természettudományos elit viszona minimális arányban verbuválódott a vezetői szinten pozicionált rétegből.

Az *új tudományos elit* kétharmad részben ugyanis valódi karriernövekedés-ként élhette meg az elitbe kerülését. Majdnem fele részük estében ez valamiféle szerves fejlődést jelentett, hiszen 52 fő alacsonyabb rangú oktatási intézményből vagy egyetemen betöltött alsóbb beosztásból került az elitbe. Mintegy egyharmaduk beosztott kutatóból lett elittag, egynolcaduk a termelésből, a

gyógyításból *emelkedett ki*. S elenyészően kis számban – összesen öten – érkeztek a politikai szféra alacsonyabb szintjeiről.

A posztgraduális képzést, az egyetemi doktori fokozatot és a habilitációt együtt kezelve és az elitbe kerülés előtti foglalkozás(oka)t is tekintetbe véve összefoglaló mutatót alkottunk a *szerves karrierfejlődés* mérésére. Mind az összevont mutató egyes alkotóelemeire, mind az aggregált mutatóra nézve igaz, hogy az elittagok között tapasztalható különbségek egyáltalán nem magyarázhatók generációs sajátosságokkal; ez azért nagyon fontos vizsgálódásunk szempontjából, mert ha a különböző szakterületeken működő, illetve a különböző időpontokban elittaggá válók szerves karrierépítésében eltéréseket találunk, akkor ezek mögött okkal sejthetünk történelmileg és/vagy politikai szándékok által determinált folyamatokat. Az alábbi ábrán az elittagok öt csoportban helyezkednek el a szerves karrierépítés mentén: legalul azok, akik egyáltalán nem, s lépésről lépésre egyre feljebb azok, akik egyre inkább jellemezhetők a szerves karrierépítéssel. Mindegyik típus teljesen egyenletesen oszlik meg az életkor mentén, s így nyilvánvaló, hogy a szerves tudósi karrier esetében tapasztalható különbségeket nem életkori tényezőkkel kell magyarázni.

A tudós-elit tündöklése

Hipotézisünk fontos elemét képezte az 1945 és 1950 közötti időszak tudománypolitikai, értelmiségpolitikai fordulópontjainak, egymást felváltó időszakainak a tudományos elit kialakításában lemérhető befolyása.

Az elitbe kerülés évenkénti megoszlása a következő: 1945-ben 29, 1946-ban 34, 1947-ben 35, 1948-ban 40, 1949-ben 31, 1950-ben 19 új taggal bővült a tudományos gárda. A bekerülés ritmusa kvázi egyenletes, két szinguláris év kivételével. 1948 a lassú emelkedés csúcsa, 1950 pedig a lassú csökkenés mélypontja. Az adatok megfelelni látszanak azon történelmi élményeinknek, melyek a tudományos világ és intézményrendszere 1949-cel kezdődő radikális és törvény előírta átalakításáról szólnak. A politikai erőviszonyok 1948-as megváltoztatását ugyanis valódi – az 1945-ös rendszerváltozást követően is *valódibb* – és igen látványos elitváltásnak kellett kísérnie. Az alaposan kidolgozott scenárió első felvonásaként új és újabb elittagok lépnek egyes régiek helyébe vagy melléjük. Az intellektuális pozíciók betöltéséhez a vizsgált időszak első felében szükség volt a szerep eljátszásához elengedhetetlen reprezentációs készletre és készségekre – ezzel magyarázható az, hogy 1948-ig az elit kialakításának merítési bázisa igencsak vegyes volt politikai színezetét és orientációs irányát tekintve. 1948-at követően azután kiforrálódott az a homogén motivációjú elit, amely a vizsgált történelmi periódusban stabilan és összezártan tudta elitfunkcióit teljesíteni – legalábbis az 1950-es *mélypont* ezt sejteti.

Az elittagoknak – s ez a fentiekre jól rímel – az elitbe érkezésük pillanatában betöltött életkora tekintetében meglehetősen heterogén képlethez jutunk: 45 százalékuk 1900 előtt született, tehát a vizsgált periódusban legalább 45 éves volt. Az adott korszak reformlendületét jelzi, hogy az elittagok csaknem 20 százaléka 35 éves vagy fiatalabb volt, amikor intellektuális hatalmi pozíció birtokosa lett.

Az alábbi táblázat azt mutatja (százalékos arányban), hogy *a tudásuk alapján kiválasztódtak* az 1945 és 1950 közötti években mely pozíciókra szerveződtek:

az elitbe kerülés éve	egyetemi tanár	akadémikus	bipozicionált	összesen
1945	41	41	18	100
1946	65	32	3	100
1947	94	0	6	100
1948	53	43	4	100
1949	61	32	7	100
1950	90	5	5	100

1945 egyértelműen az újrakezdés éve: ekkor a legegyszerűsebb az egyetemi tanári és az akadémikusi posztok közötti megoszlás. A bipozicionált elittagok magas aránya pedig arra utal, hogy a csupán *pillanatokig tartó* tabula rasa idején több volt a betöltendő tudományos elit-pozíció, mint a potenciális elittag. A következő két év – 1946 és 1947 – mutatói talán a két intézménytípus – az

egyetemek és a Magyar Tudományos Akadémia – eltérő rekrutációs, illetve autonómia-örző politikáját sejteti.⁶ Az 1948-as év szingularitásáról már szó esett: ekkor még a szemben álló politikai erők mindegyike képes volt az elitbe juttatni védenecit. 1949 viszont már csak az arra érdemesek számára jelentett újrakezdést, s így csak halványan emlékeztet az induló évre. A periódus végén a – jól tudjuk: miskolci – egyetemi tanári katedrán keresztül vezetett az út a tudományos elitbe; az Akadémiára pedig ki lehetett (volna) tenni a táblát: átépült és megtelt.

Ha szakterület szerinti bontásban vesszük szemügyre az egyetemi és akadémiai elitet, azt látjuk, hogy 1945-ben a bölcsész- és természettudományos, valamint a jogászelit feltöltése indult meg. 1946–1947-ben az orvosi, 1948-ban pedig ismét csak a bölcsész-elitnél figyelhető meg egy (újabb) feltöltési hullám. 1950 pedig – ahogy azt már a fentiekben elmondtuk – a műszaki elit újraformálásának éve.

A tudós-elit kialakításának foglalkozás szerinti bontását vizsgálva az a legszembetűnőbb tendencia, hogy mintatagjaink 1947-ig a foglalkozási hierarchia alacsonyabb fokairól, míg 1948-tól kezdve – majdnem fele részben – már vezetői státusból léptek át a tudományos elitbe. 1947-ig az elitbe kerülés egyfajta folyamatos karrierívet mutat, amennyiben elsősorban az oktatói – illetve 1947-ben már a kutatói – szféra alacsonyabb posztjairól verbuválódnak az elit tagjai. A periódus második felében már a politikai mező és a termelés a kitüntetett rekrutációs bázis. Az 1945 és 1950 közötti periódus elején a szerves karrierfejlődés eredményeképpen kerültek be az elitbe a mintatagok, a periódus második felében, de különösen 1950-ben a tudományos hierarchia bizonyos lépcsőfokainak kihagyásával is lehetővé vált az elitbe kerülés.

Tudjuk, hogy az intellektuális döntési és irányítási kompetenciák kijelölése és megszerzése rendszeren a kulturális tőke birtoklásához kötődik. Hipotézisünk alapján azonban úgy gondoltuk, hogy esetünkben – és korszakunkban – a leendő professzorok és akadémikusok által megszerzett politikai tőke is jelentős súllyal esik latba. Ezért a mintatagok elitbe kerülését nemcsak szakmai előéletükkel, hanem politikai/közéleti szerepvállalásukkal is összevetettük.

A tudományos elit tagjainak 1945 előtti politikai elkötelezettségét vizsgálva inkább a passzivitásukkal szembesülünk: a két háború közötti időszakban alig 20 százalékuk lépett be valamilyen pártba – nagy részük a kommunisták pártját (16 fő) preferálva. 12 fő az 1945 utáni koalíciós időszak pártjait (szociáldemokraták, parasztpártiak, kiscgazdák) választotta, három pedig szélsőjobb politikai csoportosulásokat. Az 1945 előtti politikai hitvallás különböző erősséggel esett latba a periódus során: 1945 és 1947 között magas, 1948 és 1950 között alacsony volt a pártonkívüliek aránya. Természetesen a kommunista párt iránti elkötelezettség is kevésbé volt fontos a periódus elején: az összesen 16 kommunista párttag közül 1945 és 1947 között csak hárman kerültek be az elitbe; a többieknek várniuk kellett 1948-ig.

Ami az 1945 *utáni* politikai elkötelezettséget és szerepvállalást illeti, sokkal markánsabb összefüggés van az aktuális párttagság és az elitbe kerülés között. Az elittagok több mint egyharmada belép valamilyen pártba. Az elsöprő többség a kommunista pártba: 48 fő. 11 elittag hű marad koalíciós pártjához, míg nyolcan végrehajtják a karrierjükhez szükséges pártkorrekciót, azaz kommunista pártigazolványt szereznek. Az 1945 utáni – témánk szempontjából: *aktuális* – párttagság és az elitbe kerülés közötti összefüggéseket jól érzékeltetik az alábbi számsorok (százalékban):

az elitbe kerülés éve	párton kívüli	kommunista	renegát	koalíciós párti
1945	69	17	3	11
1946	73	15	3	9
1947	85	3	3	9
1948	49	41	5	5
1949	47	47	7	0
1950	58	37	5	0

Tisztán érzékelhető, hogy a cezúra éve 1947. Periódusunk első felében a nem-kommunista párttagok és a pártonkívüliek, 1948 után pedig a kommunista párttagok a felülreprezentáltak. 1948-ban és 1949-ben még nyitott az elit a renegátok – a régi pártjukat a kommunista párt kedvéért elhagyók – számára. Egyre kevesebb esélyt kínált viszont a pártonkívülieknek. A politikai értelemben rosszul helyezkedők – koalíciós pártiak – számára 1948-cal végleg megszűnt az elitbe kerülés lehetősége.

A mindenkori politikai hitvallásból adódó, a közéleti szerepvállalással járó üldöztetés különböző fokozatainak is fontosságot tulajdonítottunk az 1945 és 1950 közötti tudományos elit tagjává válás felhajtó erőinek vizsgálatakor. Az ellenzéki politikai cselekedetek megtorlásaképpen, illetve a politikai hatalomból való kiszorulás miatt bekövetkező emigráció jelzésére szolgáló mutatót három értékkel jellemeztük: közvetlenül a tanácsköztársaságot követően, a Horthy-korszak alatt, illetve a mindkét okból emigrációba kényszerültek. A két világháború közötti emigrációs múlt olyan politikai tőke volt, amelyet a tudományos szféra prominens pozícióinak várományosai különösen 1948-tól tudtak jól kamatoztatni. 1945-ben a tanácsköztársaság miatt, 1946-ban a Horthy-korszak alatt, míg 1948-ban és 1949-ben a mindkét alkalommal eltávozók/eltávolítottak kerültek be inkább az elitbe. 1950-ben viszont ismét a Horthy-korszak során hazájukat elhagyók a felülreprezentáltak.

A 20. századi magyar történelem *szivárványos* politikai palettája az emigráción kívül még sok egyéb szankciót tartogatott azok számára, akiket politikailag veszélyesnek vagy éppen eltávolítandónak ítélt. Elittagjainkat is számtalan diszkrimináció is érte életük során: munkaszolgálat, bebörtönzés, állásvesztés, kényszernyugdíjazás, visszaminősítés stb. Vizsgálatunkban azonban *nem* a diszkrimináció *műfaját*, hanem a hivatkozási alapot mértük: vallási, illetve politikai alapon történő diszkriminációt különböztettünk meg. Az 1945 és 1950 között

tudományos elitpozícióba emeltek mintegy 20 százalékát érte valamilyen diszkrimináció: 21 elittagot a vallása/származása miatt hurcoltak meg, 18 pedig politikai üldöztetésben részesült. 1945–1946-ban inkább a vallási diszkrimináció áldozatai kerültek be az elitbe, 1948-ben pedig a politikai okokból sérelmet szenvedettek: a periódus elején a numerus clausus és a zsidótörvények által kirekesztetteket érthette valamiféle pozitív diszkrimináció, míg 1948-tól a politikai meggyőződésük miatt üldözötteket kompenzálták a tudományos pozícióval.

Sem az emigráció, sem a diszkrimináció nem kedvezett a *szerves tudományos karriernek*. A *civil* szférában bekövetkezett törés nagyságának megfelelően a diszkrimináció kevesebbet, az emigráció többet ártott az akadémiai szabályozottságú szakmai pályáfvnek. A diszkrimináció ténye önmagában, a vallási és a politikai megkülönböztetés dichotómiáját összemosva okozott törést a szerves tudományos karrier építésében. Ami az emigrációt illeti: a Horthy-korszak alatt külföldre kényszerülő elittagok vesztették el legkevésbé a szerves karrierív megrajzolásának lehetőségét, azaz ők még majdnem hiánytalanul végigjárták a posztgraduális képzés, az egyetemi doktori fokozat, a habilitáció, az egyetemi, illetve tudományos hierarchia stációit. Azok, akik a tanácsköztársaság miatt kényszerültek emigrálni – nem utolsósorban az emigrációs időszak hosszúsága miatt – már hátrányosabb helyzetből kezdik (újra)építeni tudományos karrierjüket: sokuknál teljesen vagy részben hiányoznak a szerves karrier állomásai. A mindkét esetben emigrálni kénytelenek pedig majdnem minden esetben a tudományos karrier állomásait kihagyva a hivatalos akadémiai *előzmények* nélkül lesznek a tudományos elit tagjai.

Fontosnak tartottuk az elitbe kerülők közéleti és szakmai elismerésének/elismertségének figyelembevételét. Külön megvizsgáltuk az 1945 előtti és 1945 utáni társadalmi, erkölcsi megbecsülést jelentő kitüntetések jelentőségét az 1945 és 1950 közötti történelmi időszak alatt. Az adatok hiányos volta és megbízhatatlansága miatt egyetlen halvány tendencia mutatható ki: a két világháború közötti kitüntetések csak 1947-ig jelentettek előnyt a tudományos elitbe kerülésnél. Ennek megfelelően a periódus elején gyakrabban, a második felében ritkán, illetve egyáltalán nem találkozunk olyan elittaggal, aki a háború előtt akár hazai, akár nemzetközi kitüntetést kapott. Ami az 1945 utáni kitüntetésekkel illeti, a helyzet éppen fordított: a periódus második felében bekerültek esetében inkább az 1945 után kapott kitüntetések gyakoriak. 1945-öt követően a kitüntetés egyfajta kárpótlás a diszkriminációért és az emigrációért is. Elsősorban a politikai okok miatt üldözöttek kaptak kitüntetések, és – érdekes módon – nagymértékben alulreprezentáltak a kitüntetettek listáján azok, akiket a vallásuk/származásuk miatt diszkrimináltak. Az emigrációba kényszerültek közül elsősorban azok számíthattak kitüntetésekre 1945 után, akik a Horthy-korszakban hagyták el az országot, míg a tanácsköztársaság miatti emigráció kifejezetten hátrány volt e tekintetben.

A tudós-elit bukása

Pareto, Bottomore és mások arra tanítanak, hogy az elititás véges osztály-kategória: az innovációs képesség, a reprezentációs készlet és készség elhalványulásával és megszűnésével az elitpozíció elveszthető. Hipotézisünk szerint esetünkben a hatéves történelmi időszak politikai fordulópontjai idéztek elő szerepvesztéssel járó szerepkonfliktusokat a tudományos posztok birtokosai körében.

Az egyetemi és akadémiai gárdába 1945 és 1950 között bekerült 188 személyből 22 már a vizsgált periódusban távozni kényszerült az elitből. Kettő kinevezésük/megválasztásuk után egy év, hárman-hárman három, illetve két év, nyolcan pedig négy év elteltével voltak kénytelenek továbbállni.

Az elit trónfosztásának kezdő éve 1948: ekkor két elittagot áldoznak föl. A domináns év 1949, a tudományos szféra – előbb az akadémia, majd az egyetem – strukturális átalakításának betetőzése: 17 elittag kénytelen elhagyni a pozíciót; egyikük rögtön a bekerülése évében. (Ő egyébként 1949-ben lesz a Műegyetem nyilvános rendes tanára, majd a Standard-perben kémkedésért 15 évre ítélik. 1954-ben rehabilitálják; 1955-től újra egyetemi tanár lett; 1960-ban már a Műegyetem dékánja; 1961-ben az MTA levelező tagja, 1976-ban rendes tagja.)

Az 1948-cal kezdődő, majd 1949-től egyre lendületesebb tisztogatásnak értelemszerűen a periódus első három évében elitaggá emeltek voltak a leginkább kitéve:

az elitbe kerülés éve	az 1945–1950 között kiesettek (százalék)
1945	27
1946	18
1947	11
1948	8
1949	3
1950	0

1950 után egyébként tizenhárman kerültek ki az elitből – közülük hatan 1956-ig. 1960 volt az utolsó év, amikor a tudós-elit egy tagja elhagyni kényszerült posztját.

A tisztogatás legerősebben a bölcsész-tudósokat érintette, legkevésbé pedig az orvosokat:

szakterület	a kiesettek aránya (százalék)
bölcsész	22
természettudós	15
jogász	12
műszaki	9
orvosok	4

Sem a hittudományi karon, sem a diploma nélkül a tudós gárdához csatlakozók közül nem távolítottak el senkit a vizsgált periódusban. (Az egyetlen hittudós mintatag az 1950: 23. E. T. sz. törvényerejű rendelettel felállított Hittudományi Akadémia dékánja, majd a Központi Papnevelő Intézet rektora lett.)

A tudós-elit kegyvesztettjeivé válók 41 százaléka valamilyen vezető posztról, 59 százaléka beosztott státusból került az elitbe. A tisztogatás különösen jó alkalmat jelentett azok eltávolítására, akiket a politikai mező jutalmazott – vagy éppen szankcionált – azzal, hogy tudóssá *avanzálta*: egyötödük a vizsgált periódusban kikerült az elitből.

A '45 előtti párttagság – mint láttuk – az elitbe kerülésnél fontos szűrőként működött, az elitből való kibukásra azonban nincs hatása. Nem így az 1945 utáni párttagság: legerősebben – nem meglepő módon – a koalíciós pártok tagjait érintette a rostálás, s őket követték a pártonkívüliek. A kommunista párttagok közül senki nem került ki a vizsgált periódusban.

Ha az elittagok politikai elkötelezettség miatti üldöztetését vetjük össze a kegyvesztettség dimenziójával, akkor a következő összefüggéseket tapasztalhatjuk: a tanácsköztársaság miatti emigrálás minden elittagot megóvott a tisztogatásokkal szemben, még akkor is, ha az illető a Horthy-korszakban is emigrálni kényszerült. Kifejezetten hátrányt jelentett azonban a csak Horthy-korszak alatti emigrálás (az országot ekkor elhagyó 16 elittagból ötöt 1948–1949-ben eltávolítottak pozíciójából), és megrostálták azokat is, akik nem kényszerültek emigrációba (a 157 soha nem emigrált elittagból 17 fő kényszerült távozni posztjáról). (Egyébiránt a Horthy-korszakban 16 elittag emigrált közül csupán nyolc maradt elittag az élete végéig.)

A vallási/faji diszkrimináció fokozta az esélyt az elitből való kikerülésre – a 21 ilyen jellegű hátrányt elszenvedett elittag közül hatot a vizsgált periódus során megfosztottak posztjától; míg a politikailag diszkrimináltak esetében a 18 érintettből csak kettő lett kegyvesztett ugyanezen idő alatt. A dimenzió sajátos életút-meghatározó súlyát növeli az a tény, hogy a vallása, származása miatt diszkriminációt elszenvedett 21 fő közül csak kilenc maradt elittag élete végéig/nyugdíjaztatásáig.

„Vagy jót – vagy semmit” – Az elittagok nekrológjainak tartalomelemzése

Az elittagokat körülvevő *környezet* feltérképezéséhez fontosnak tartottuk a mintatagokról készült nekrológok összegyűjtését és mennyiségi – előre meghatározott, kategóriák leszámolásán alapuló – tartalomelemzését.⁷

Az adatokat faktoranalízisnek vetettük alá. Első lépésben nyolc elméleti dimenziót alakítottunk ki a faktoranalízis segítségével. Az egyes dimenziókat ál-

talában egyetlen faktorról írtuk le, kivéve a második nagy dimenziót, ahol öt, és a hatodik nagy dimenziót, ahol két faktort használtunk a nekrológok jellemzésére. Az alábbiakban feltüntetjük a faktorokat alkotó kijelentéseket és faktorsúlyokat.

Az első dimenzióknak az Univerzum nevet adtuk.

változók	faktorsúlyok
magyar	.89
világ	.84
Magyarország	.84
kultúra	.83
ember	.74
haza	.59
történelem	.55
ország	.54
társadalom	.53
külföld	.33

(A faktor információtartalma: 44%)

A második dimenzió a Harc, amelyen belül öt faktort különítettünk el:

1. faktor: osztályharc
2. faktor: a szocializmus győzelme
3. faktor: a Szovjetunió, a nagy példakép
4. faktor: marxizmus, az eszmei iránytű
5. faktor: jövőkép

változók	faktorsúlyok				
	1.	2.	3.	4.	5.
Szovjetunió	—	.90	—	—	—
szovjet	—	—	.84	—	—
orosz	—	—	.89	—	—
Marx	.35	—	—	.40	.63
szocializmus	.47	.49	—	—	—
kommunizmus	.98	—	—	—	—
marxizmus	.70	—	—	.47	—
imperializmus	—	.87	—	—	—
burzsoá	.97	—	—	—	—
eszme	—	—	—	.82	—
fejlődés	.37	—	.50	—	—
materializmus	.94	—	—	—	—
humanizmus	—	—	—	.89	—
jövő	—	—	—	—	.71
munkásosztály	.52	.33	—	—	.43
proletáriátus	.98	—	—	—	—
hit	—	—	—	—	.84
harc	.79	.50	—	—	—
forradalom	.47	.51	—	—	—
világháború	—	.41	—	—	—
háború	—	.41	.34	—	—

(Az 5 faktor információtartalma: 67,5%)

A harmadik a Tudomány dimenzó:

változók	faktorsúlyok
tudományos	.81
tudomány	.81
alkalmaz	.69
munkásság	.65
kutat	.60
tudós	.58
akadémikus	.53
tevékenység	.44
szakirodalom	.42
létrehoz	.41
tanulmányoz	.36

(A faktor információtartalma: 34,9%)

A negyedik dimenzió a Mester:

változók	faktorsúlyok
tanítvány	.82
nevel	.72
hallgató	.70
egyetem	.61
tanít	.59
mester	.59
oktat	.57
kolléga	.46

(A faktor információtartalma: 40,9%)

Az ötödik dimenzió a Publikáció:

változók	faktorsúlyok
cikk	.81
ír	.78
folyóirat	.71
dolgozat	.63
könyv	.55
fejleszt	.42
publikál	.40
kísérlet	.27

(A faktor információtartalma: 32,3%)

A hatodik dimenzió a Politika, amelyben két faktor különült el: az elkötelezettség és az elismertség.

változók	elkötelezettség	elismertség
politika	.72	–
politikus	.34	–
párt	.90	–
munkásmozgalom	.75	–
elvtárs	.60	–
kommunista	.81	–
kinevezés	–	.53
elismertség	–.34	.59
kitüntetés	–.28	.43
érdemrend	–.30	.60
emlékérem	–	.66

(A faktorok információtartalma: 48%)

A hetedik dimenzió a Terep:

változók	faktorsúlyok
technológia	.74
ipar	.65
elmélet	.59
gyakorlat	.47
tapasztalat	.46
jelenség	.43

(A faktor információtartalma: 32,5%)

A nyolcadik dimenzió a Személyiség:

változók	faktorsúlyok
fáradhatatlan	.70
humanista	.58
szervez	.53
segít	.50
szerény	.49
barát	.45
résztvesz	.34
aktív	.26

(A faktor információtartalma: 25%)

Az így létrejött dimenziók másodlagos faktoranalízisével tipizáltuk azt a képet, amely a tudományos elit tagjairól a nekrológokban kirajzolódott.⁸

A négy típus:

	ideális tudós	pszeudotudós	szobatudós	káder tudós
univerzum	.85	–	–	–
osztályharc	–	–	–	.85
a szocializmus győzelme	–	.88	–	–
Szovjetunió, a nagy példakép	–	–	.81	–
marxizmus, az eszmei iránytű	.86	–	–	–
jövőkép	–	–	–	.88
tudomány	.76	–	.37	.35
mester	.61	–	–	–
publikálás	.67	–	.48	–
politikai elkötelezettség –	.77	–	–	–
politikai elismertség	.45	–	–	–
terep	–	–	.67	.43
személyiség	.82	–	–	–

(A faktorok információtartalma: 65,4%)

A továbbiakban azt mutatjuk be, hogy az elittagok objektív jellemzői hogyan függenek össze a nekrológokban megrajzolt globális képpel. A leírás logikája az, hogy sorra vesszük a nekrológokból kibontható pályaképeket s mindegyiknél ismertetjük, hogy mely változókkal mutatnak említésre méltó összefüggést.

1. Az ideális tudós

Az 1948-ban elittaggá válók nekrológjaiban tükröződik az ilyen jellegű méltatás a legszembeötlőbbben. A ideális tudós *minősítést* kiérdemlő elittagok szerves tudományos karrierépítés után kerülnek be az elitbe. Ha a szakterület szerinti bontásban vizsgáljuk e dimenziót, szemmel láthatóan a leggyakrabban a bölcsészekről és – valamivel kevésbé – a jogászokról alkottak ideális tudós-képet a nekrológok. Kirívóan ritka viszont a műszakiak és (valamivel talán kevésbé) az orvosok ilyen típusú méltatása. És végül – mintegy igazolva azon fenti megjegyzésünket, miszerint ez a dimenzió párhuzamosan mozog a szerves tudományos pályaeépítéssel – a diploma nélküliek minősítése a legnegatívabb. Az ideális tudóssá fölmagasztosultak a kommunista párt tagjai voltak. Ennek ellenére (vagy talán éppen ezért) bármennyire is az elismert értelmiségi szakember képe bontakozik ki az e dimenzióban tárgyalt nekrológból, valójában, életútjuk során, az ideális tudósként méltatottak fájóan nélkülözték a kitüntetések. Az ideális tudósként való elismerés esélyét egyébként kifejezetten rontotta az emigráció, különösen, ha arra a Horthy-korszakban került sor. Csak a politikai természetű diszkrimináció segítette az ilyen típusú méltatást, a vallási diszkrimináció hát-

rányosan befolyásolta. Az ötvenes évektől kibontakozó életpálya sikeressége természetesen jótékonyan hatott az e dimenzióban való minősítésre: mind az egyetemi, mind az akadémiai tisztségek (pl. dékánátus avagy akadémiai bizottságbeli, illetve akadémiai osztálybeli tisztség) elősegítik e minősítést.

2. A pszidotudós

Érdekes és első látásra nehezen értelmezhető összefüggést tapasztaltunk, amikor e dimenziót az elittaggá válás körülményeivel vetettük össze. Ez a minősítés ugyanis az 1945-ben, 1948-ban és 1949-ben elitbe kerültekre jellemző, a másik három *évjárat* esetében viszont nem. Előbb a háború teremtette vákuum, majd az 1948-as hatalomátvételt kísérő kádercsere kedvezhetett az olyan elitkarrier megindulásának, mely pszidotudóssá minősítéssel *végződött*. Figyelemre méltó módon a szerves tudósi karrier éppen fordítottan hat, mint az ideális tudós esetében. Tudjuk: a szakmai/akadémiai ranglétra végigjárása, a formális és informális céhszabályok teljesítése megóvta az elittagot attól, hogy halála után pszidotudós-szerű képet fessenek róla. Erre az összefüggésre rímel az emigráció hatása is: azok, akik mind a tanácsköztársaság miatt, mind a Horthy-korszak során emigrálni kényszerültek, bőven részesültek a pszidotudós elismerésben. Őket követik a csak a tanácsköztársaság miatt hazájukat elhagyók – akik általában hosszabb időt töltöttek távol –, majd a Horthy-korszak emigránsai következnek, azonban még mindig átlag feletti értékkel.

A szakterületi bontás szerint leginkább a jogászok között találhatunk olyanokat, akik hangsúlyozottan pszidotudós besorolást kaptak; s ez az összefüggés mutatható ki a diplomanélküliek esetében is. Jóval kevésbé, de még mindig jellemző e minősítés az orvosokra. Az átlagosnál sokkal ritkább a természettudósok és a bölcsészek esetében. Sajátos az 1945 előtti párttagság hatása: annak ellenére, hogy meglehetősen kicsi azoknak a száma, akiknek 1945 előtti párttagságáról van információnk, a legszembetűnőbb az, hogy a pártonkívüliség megóvta az elittagokat attól, hogy a nekrológokban pszidotudósnak minősítsék őket. Ráadásul ezt a jellemzést a politikai életút is igazolja: azok kapták a leghangsúlyosabb pszidotudós minősítést, akik a háború előtt léptek át a szociáldemokrata pártból a kommunisták közé. A politikai természetű korrekciók hatása azonban nemcsak az előbbieket esetében növeli az illetén való minősítés esélyét: azok, akik 1945 előtt jobboldali pártok tagjai voltak, magasabb pontértékeket értek el ebben a dimenzióban, mint azok, akik kezdettől fogva kommunisták voltak. Alapvető tendenciáját illetően az 1945 utáni párttagság is hasonlóan működik: a pártonkívüliség ez esetben is alacsonyabb pontszámokat produkál a pszidotudós-faktoron, kivéve azt a négy embert, akik 1945 után a koalíció többi pártjából *igazoltak át* a kommunistákhoz. A politikai igazodási kényszer és a pszidotudós minősítés együtt járását még egy tény igazolja: az ide soroltak között magas azok száma, akik 1945 után léptek be a kommunista

pártba. További adalék a (volt) elittagok szakmai legitimitás-építését illetően, hogy az akadémiai tisztség nem differenciál ebben a dimenzióban, az egyetemi tisztségek azonban igen, és sajátos módon most nem az ideális tudós faktorával ellentétesen. Az egyetemi tisztségek ugyanis a pszédotudósokat is vonzzák. Ez a paradoxon korántsem módszertani hiba következménye, hanem az egyetemi hierarchia legfelső fokain kijelölt és előírt szerepszabályok tradicionális sokszínűségét tükrözi.

3. A szobatudós

A magyarázó változókból nagyon halvány jelek utalnak a szobatudós és az ideális tudós mivolt közötti különbségekre. Igazán markáns összefüggés a diszkrimináció mentén tapasztalható: a politikai okokból sérelmet elszenvedetteket nagymértékben jellemzi ez a dimenzió – sajátos módon a vallásuk/származásuk miatt üldözötteket viszont egyáltalán nem; a közbülső helyet a sérelmet át nem élt elittagok foglalják el. Az akadémiai tisztségek (osztálytitkárság, osztályelnökség stb.) kifejezetten vonzzák a szobatudós minősítést, míg az egyetemi tisztségek, ha enyhébben is, de taszítják. A dimenzió a gazdasági/ipari terepen működő természettudósok és a műszakiak méltatásakor kap hangsúlyt elsősorban, míg a jogászok és – meglepő módon – az orvosok esetében meglehetősen ritka a szobatudósnak minősítés.

4. A káder tudós

Az 1945-ben, 1946-ban és 1950-ben elittaggá válókat jellemezték erősen ebben a dimenzióban – az 1947–1949-es periódusban az elitbe kerülteket pedig kevésbé. A szerves tudományos karrierépítés (posztgraduális ösztöndíj, habilitáció stb.) kifejezetten nem kedvezett annak, hogy valakit káder tudósnak minősítsenek. Az 1945 előtti párttagságot illetően a kommunista párttagok nagyon erős pozitív minősítéssel kapnak helyet a káder tudósok között. 1945 azonban ebből a szempontból is cezúra: a káder tudósok közé soroltak közül azok, akik 1945 után léptek be a kommunista pártba, már nem kapnak erősebb minősítést, mint a pártonkívüliek. Sőt! Nem egyszer a régi illegális kommunistákat is megszégyenítő mértékben azok kapnak ebben a dimenzióban pozitív minősítést, akik más pártokból érkeztek a kommunista pártba. A káder tudós dimenzió jelenti a vallásuk/származásuk miatt sérelmet elszenvedettek megdicsőülését, tőlük viszont nagyon markánsan elválnak – átlag alatti pontértékkel – azok, akiket életük során valamikor politikai okokból diszkrimináltak. Az akadémiai tisztségek a káder tudósi méltatás esetében is pozitívan hatnak, az egyetemi tisztségek azonban egyáltalán nem. Leginkább a műszaki elit – illetve hozzájuk csatlakozva a természettudós elit – tagjai magasatosan haláluk után káder tudóssá; arra, hogy egy jogászt ebben a dimenzióban méltassanak, elvétele kerül sor.

A kiemelt pozíciójú emberek sírja feletti beszédek nemcsak az elmúlt személynek, hanem az adott pillanatnak is tükröt tartanak. Ezért a nekrológok szóhasználatára valószínűsíthetően nagy hatással van a búcsúztatás időpontja – esetünkben ez az ötvenes évektől a nyolcvanas évekig tartó időintervallumban bármikor lehet. Mindössze csupán egy faktor esetében volt említésre méltó hatása a történelmi pillanatnak, s ez a pszeudotudós: minél inkább haladunk előre az időben, annál kevésbé jellemző az elhunyt pszeudotudósként minősítése. De ez az összefüggés sem igazán erős, a korrelációs együttható: .14.

Az elitkarrier. Az 1945–1950 között tudományos elittaggá emelteket jellemző életutak

Ebben a fejezetben a nekrológokból kibontható dimenziók legpregnansabb képviselői (a faktor score-ok felső kvintilise) által végigjárt életpályák statisztikai összegzését adjuk. Fontos megemlíteni, hogy egyes elittagok több dimenzióban is markáns jegyeket mutathatnak. A dimenziókat nem az előző fejezetben található sorrendben ismertetjük, hanem az egymásra rímelő dimenziók egymás mellé helyezésével próbáljuk érzékeltetni azt a *hármasságot*, amely részint a nekrológ *születési* idejének, részint a nekrológíró szándékainak, de legelsősorban az elittagra hárult történelmi szerepkényszerek változatosságának függvénye.

Az ideális tudós méltatást adó nekrológok 1963 és 1973 között íródtak. A *mintatagok* zömmel bölcsészettudományi végzettségűek; egyetemi tanulmányaikat követően nem sokkal egyetemi doktori fokozatot szereznek, majd habilitálnak – azaz, végigjárják a szerves tudósi karrierépítés minden stációját. Zsidó származásúak. A tudományos elitbe vezető posztokról és 1949-ig kerülnek be; egyetlen kivétellel 1945-ben mind belépnek a kommunista pártba. Magas és/vagy sok kitüntetéssel szállnak a sírba.

A szobatudós minősítést tükröző sírbeszédek 1968 és 1978 között íródtak. Ez az elit-szegmens – ellentétben az előzővel – műszaki és természettudományos szakterületen tevékenykedett. Nagyrészt keresztény középosztályi családok leszármazottai. Sok esetben külföldön szerzett diplomájuk birtokában – az ideális tudósokhoz hasonlóan – ők is szerves karrierépítéssel járták végig az elitbe kerülésük előtti pályájukat; posztgraduális képzésük külföldön történt, és – nem egy esetben – első munkahelyük is külföldön volt. Mindannyian az egyetemi hierarchia alacsonyabb posztjairól érkezve, illetve valamilyen intézmény-független tudósi pálya zenitjén váltak elittaggá. Általában a vizsgált periódus – 1945–1950 – második felében kerültek intellektuális vezető pozícióba. Politikai-közéleti szerepvállalásuk minimális; vagy soha nem voltak párttagok, vagy – már tudós elittagként – valami megtörte pályájukat. Ebből következően vagy egyáltalán nem kaptak kitüntetést, vagy ha mégis, akkor e kitünteté-

seiknek köszönhetően nekrológjaik más dimenzióban (az ideális tudós és a káder tudós dimenzióban) is magas pontszámmal minősítettnek.

A káder tudósként méltatott mintatagok igen vegyes társaságot alkotnak. Nem igazán egységesek a szakterület szerinti megoszlás tekintetében: mind-egyik tudományágazat megtalálható közöttük, egyedül a bölcsészek száma haladja meg némileg a többiét. A nekrológok több mint fele az 1970-es évek elején íródik, három 1973-ban. A személyes életutakat áttekintve azt tapasztaljuk, hogy döntő többségük szerves tudósi pályán indult el, amit a legtöbbje végig is járt; két elittag kivételével vagy alacsonyabb egyetemi beosztásból, vagy intézményhez nem kötött tudományosságából, szabad értelmiségi pályáról érkeztek a tudós-elit tagjai közé. Döntő többségük egyetem utáni külföldi posztgraduális képzésen vett részt vagy külföldi tudományos állásokat töltött be. Amivel eltérnek a nekrológokban szobatudósnak minősített elittagoktól, az az, hogy megjelenésük a politikai mezőben igen gyakori, s ráadásul karrierjük szempontjából nem kis jelentőségű. Csupán két olyan mintatag van, akinek életében egyetlen olyan információt sem találtunk, ami politikai szereplésre vallana – annak, hogy mégis itt szerepelnek, az lehet az oka, hogy a formális politikától való tüntető távolmaradásuk ellenére a *hatalom* valamiért fontosnak tartotta, hogy kitüntesse őket. Egyébként is a kitüntetés az a paraméter, amely az itt szereplő mintatagokat e faktorba hozza: mindegyikük részesül élete során több-kevesebb rangos kitüntetésben. Azonban a politikailag elismert és sikeres mintatagoktól távol tartják őket a pályájuk során elszenvedett törésvonalak, kudarcok. Hárman egyértelmű meghurcoltatásban részesültek, hárman emigránsként éltek hosszú időszakon át. A politikával való erős kapcsolódásuknak egyéb bizonyítékai is vannak: hárman 1918-ban már a kommunista párt tagjai; hárman már egyetemistaként szociáldemokrata irányultságúak; öten pedig igen jelentős vezető politikai pozíciót viseltek valamikor életük során.

A pszeudotudós minősítést tartalmazó nekrológok zöme 1970 előtt született: négy az ötvenes években, kettő a hatvanas évek legelején. A pszeudotudósként búcsúztatott elittagok szakma szerinti tagozódása nagyon hasonlít a szobatudós dimenzióban ismertettekéhez: műszakiak és természettudósok. Van azonban egy kirívó különbség: ebben a dimenzióban két elittagnak nincs felsőfokú végzettsége. A tudományos elitbe kerülésük időpontja első ránézésre szóródni látszik az intervallum egészében – azzal a megszorítással, hogy öten csupán 1948-ban lettek a tudományos elit tagjai. Azonban mindegyikük már a periódus elején, azaz rögtön 1945 után vezető politikai tisztséget töltött be, s inkább csak abban térnek el egymástól, hogy a periódus melyik szakaszában léptek át a tudomány szférájába. Elitbe kerülésük előtt meglehetősen hányatott életútjuk volt: mind az emigráció, mind a politikai diszkrimináció sújtotta őket, annak egyenes következményeképpen, hogy mindannyian tagjai vagy legalábbis szimpatizánsai voltak a kommunista pártnak. Életútjuk ennek megfelelően nélkülö-

zi a tudományos karrierépítés szinte minden rekvizitumát. 1945 utáni tevékenységük azonban rangos és sok kitüntetéssel honoráltatott.

Ha a nekrológok megfogalmazásának időpontját szemügyre vesszük, jól látható periodicitásuk. Az ötvenes éveket leginkább a pszepidotudósi, a hatvanas éveket előbb az ideális tudósi, majd a szobotudósi dimenzió jellemezte, hogy azután a hetvenes évek végétől a káder tudós minősítés lépjen előtérbe.

Ha tudjuk, hogy a nekrológok kigyűjtésének forrásbázisául a politikai napilapok és a tudományos folyóiratok egyaránt szolgáltak, akkor arra is fel kell figyelnünk, hogy az egyes nekrológok terjedelme között jelentős különbségek vannak. Az sem véletlen, hogy a sírbeszédék hossza ismét csak befolyásolhatja a dimenzióba sorolást, hiszen a nagyobb terjedelmű írásművekben több az esély a sokszempontú méltatásra. Első pillantásra meglepő módon a legterjedelmesebb nekrológok markánsan képviselik az ideális tudósi és a szobotudósi méltatás dimenziójegyeit, míg a pszepidotudósként és a káder tudósként méltatás esetében találkozunk a legrövidebb nekrológokkal. Ennek többféle oka lehet. Egyik kézenfekvő, de kevésbé egzakt magyarázat az, hogy pszepidotudósok és a káder tudósok közé besorolt elittagokat nem érdemesítették hosszú nekrológokra, mivel karrierjük nem igazi tudósletpálya. Az ő méltatásukban olyan kulcsszavak szerepeltek, amelyek önmagukért beszéltek. Az ehhez közelítő, de a valóságot inkább fedő, bár némileg szimpla magyarázat abban áll, hogy az elsősorban politikai befolyással bíró, s az intellektuális tőkével csak (optimális esetben) másodsorban rendelkező személyek haláláról a politikai napilapok kötelesek voltak beszámolni – viszont műfaji sajátosságukból adódóan csupán néhány sorban adtak méltatást –, míg a szaklapok ezt vagy egyáltalán nem tartották érdemesnek, vagy képtelenek voltak hosszasan méltatni a tudományos eredményeket valójában nem produkáló életművet.

Fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy a jelentős tudományos érdemeket elismerő nekrológokban szükségképpen teret kaptak a politikai elkötelezettséget méltató szavak is; ezzel magyarázhatóak az ideális tudós és a káder tudós, illetve a szobotudós és a káder tudós minősítések összekapcsolódásai (illetve egy elittag esetében az ideális tudós, a pszepidotudós és a káder tudós imázs egymásravezetése). Azokban az esetekben, ahol a politikai elhivatottság méltatása még szőrmentén sem volt összeegyeztethető a valós életúttal, ott az ezoterikusabb ideális tudósi minősítést kiegészítette a pragmatikusabb szobotudós dimenzió.

*

1945-ben újjáépültek az egyetemek és az akadémiai épületek, kiemelt élelmi-szeradagokat kaptak a katedrák és a tudományos főtisztek megbecsült – mert az igazoltatáson átjutott – tulajdonosai. Megindulhatott az oktatás, újjászerveződhetett az akadémiai élet. És az évek szinte szálltak. 1948-ban a Gerő Ernő

vezette Magyar Tudományos Tanács kijelölte azt a több mint másfélszáz tudóst, akinek kiemelkedő munkásságáért cserébe kiemelkedő fizetést állapított meg; bevezette a tudományos illetménykiegészítés intézményét s ezzel biztosította a több ezerrel megnövelt tudományos segédszemélyzeti gárda egzisztenciáját; ezenkívül tífz szolgálati személygépkocsit is biztosított a tudósok szolgálati használatára. A magyarországi tudományosság – Széchenyi utáni – második gründolási időszakát írták. Tőfelhalmozási korszak volt – homo novusokkal.

Kik is voltak ezek az új emberek? Látva az elittagjainkat jellemző karriertípusokat, majd a haláluk után gyászkeretbe foglalt *arképeiket*, nehéz lenne eldönteni, kik is ők valójában, kulturális tőkével rendelkező politikusok, vagy politikai tőkéhez jutott értelmiségiek. (Talán ezek is, azok is.) Mint ilyenek, mennyiben képesek megfelelni a kvalitatív elit szakmai követelményeinek? Mint olyanok, hogyan tudják követni és betartani a politikai töltetű elit-etikettet?

A tudományos elit-státusz alapvető jegyeinek vizsgálatakor kiderült, hogy voltak olyan általános életútelelemek – szabadértelmiségi foglalkozás, posztgraduális képzésben való részvétel, egyetemi habilitáció stb. –, amelyek 1945 és 1950 között (is) egyenes úton vezettek intellektuális elit-pozícióhoz. Ezek azonban nem alapfeltételek, hiányuk nem okozott státuszinkonzisztenciát. Nyilvánvaló, hogy működtek olyan mikrohatások, amelyek kimutatása most nem lehetett feladatunk – például személyiségjegyek, egyéni tulajdonságok meghatározta belső motivációs késztetések és eszközök –, s amelyek már önmagukban elősegíthették, hogy adott mintatagok esetében az iskolázottság és az elitpozíció korrelációja eltűnjön. De persze mindehhez kellett a makrovilág meghatározottsága: a mindenkori forradalom mindenkori alapszabálya, amely első feladatai között írja elő, hogy a lojális értelmiséget a saját fiai közül kell kinevelni. A szereplők szelektáltak tehát, de a szerep öröklődik.

A külső környezet – a kor és értekeinek – megismerésekor előtűnik, hogy Magyarország 1945-ös transzformációjának korában a tudás továbbra is legitimáló erőként működik annak az *új osztálynak* a kezében, amelynek tagja azonban eltér a közép-kelet-európai régió értelmiségijének tradicionális konnotációjú szerepkörétől, de nem is a polgárosodás korának technikai entellektüelje. Az új tudományos elit persze továbbra is kulcspozíciót tölt be a társadalmi reprodukcióban, és tanárként/tudósként kontrollálja a szimbolikus tőkefelhalmozási folyamatot. Viszont legfőbb feladata a politikai hitrendszer közvetítése. Igaz, van, aki rájön: mediatív funkciót el lehet látni kívülálló stratégiával is. Ennek megfelelően maszkot ölt, és vállalja a szövetséges mitikus szerepét és kommunikációs rítusokat teljesíti. Aki viszont a teljes azonosulást, a belülről való választja, az politikai reprezentánssá lesz: beilleszkedik az állami politikai szisztémába, s ettől kezdve értelmiségi identitását elsősorban a politikai értékek jelölik ki.

Akár így, akár úgy, a rangot, a befolyást adó pozícióját – általában – mindenki meg akarja tartani. Amiért kész állandóan innovációs készenlétben állni –

túlélése tanulási képességén múlik. S ha ez mégsem sikerülne, az elitből való kiesési stratégiák nemigen változatosak, ismétlődő rítusok és koreográfiák szolgálgják a cirkulációt. Alapjában véve azonban összetartó csoport. Már csak azért is, mert önreprodukciós technikáit nem a vizsgált korszakban, hanem több száz évvel korábban fejlesztette ki: a tudományos tiszthez kötődő mentalitás társadalmi térrel és időtől függetlenül állagörző és tradicionális. Mert önvédő. Talán annak tudata mozgatja, hogy az értelmiség margóra szorítása mindig egyet jelentett az adott kultúra hanyatlásával.

*

A szerzők köszönetet kívánnak mondani a kutatásban való részvételéért Berki Péternek, Gresina Szilviának, Gyorgyevics Zsuzsának, Horváth Zsófiának, Kálmán Évának, Kiss József Mihálynak, Lugosi Andrásnak, Pap Ágnesnek, Eleni Papachristodoulunak és Patthy Évának; a kutatás szellemi környezetének biztosításáért Kovács István Gábornak és Szögi Lászlónak; valamint a jelen tanulmány lektorálásáért Huszár Tibornak.

Jegyzetek

- ¹ A vizsgálatba a budapesti, a pécsi, a debreceni, a szegedi tudományegyetemre, a budapesti és a miskolci műegyetemre és a közgazdaságtudományi egyetemre kinevezett egyetemi tanárokat vontuk be.
- ² Forrásul a *Hivatalos Közlöny* adott évfolyamai, illetve az *Akadémiai Almanach*, majd *Akadémiai Értesítő* számai szolgáltak: az előbbi közölte a legfőbb közjogi méltóság által aláírt kinevezéseket, az utóbbi pedig beszámolt az Akadémia személyi és szervezeti struktúrájának változásairól.
- ³ A vizsgálat kezdetekor mintegy 218 egyetemi tanár és/vagy akadémikus került a listánkra, de mintavételi hiba, a pontatlannak vagy minimálisnak bizonyuló információ, az adatgyűjtés idején hatályos levéltári törvény kutatást gátló rendelkezései miatt sok mintatagot elvesztettünk.
- ⁵ Parafrázis: a „Munkások a tudósokért – tudósok a munkásokért” mozgalom (1945) alapján. Ennek értelmében a munkások újjáépítették a romokból az egyetemi épületeket, cserébe az egyetemek megnyitották kapuikat a munkások előtt.
- ⁵ Az Elnöki Tanács 1950. évi 44. sz. törvényerejű rendelete tette hatályossá Magyarországon a szovjet típusú tudományos minősítési rendszert, amely felváltotta a korábbi, a habilitáción alapuló porosz rendszert. Ezt követően hozták meg az ET 1951. évi 26. sz. törvényerejű rendeletét a tudományok doktora tudományos fokozat bevezetése tárgyában. A két rendeletnek megfelelően tehát a mintatagok csak 1950-et követően szerezhettek kandidátusi és nagydoktori fokozatot – adataink szerint több mint egynegyedük élt ezzel a lehetőséggel.
- ⁶ A magyar tudományosság legfőbb oszlopcsarnokáról az adott periódusban az 1948:XXXVIII.tc. és az 1949:XXVII.tc. rendelkezett. Az előbbi a Magyar Tudományos

Tanács irányításával létrehozta a tudományos intézetek hálózatát, s ezzel megteremtette a szovjet mintájú tudománypolitika alapjait; az utóbbi a Magyar Tudományos Akadémia strukturális átalakítását és profilváltását foglalta törvénybe – ekkor került sor osztályok átszervezésére és megszüntetésére, tagok eltávolítására, illetve visszaminősítésére.

- ⁷ Forrásul napilapok és szakmai periodikák szolgáltak. Időben egészen az 1980-as évek közepéig követtük az elittagokat. Értelemszerűen a minél teljesebb kigyűjtésre törekedtünk – ezzel létrehozva egy sajátos emlékgűjteményt a korról és embereiről.
- ⁸ Annak ellenére, hogy a másodlagos faktorok jelentette dimenziók matematikai értelemben függetlenek, találkozhatunk olyan elittagokkal, illetve olyan elitcsoportokkal, akik, illetve amelyek egynél több dimenzióban is kiugróan magas – vagy éppen kiugróan alacsony – értéket produkálnak. Ez egyes elittagok esetében munkásságuk sokszínűségét, a csoportok esetében a csoport megosztottságát, polarizáltságát jelzi. A tanulmány a hasonló című OTKA-kutatás alapján készült.